

Medeniyetlerin Kavramsal Temelleri

Prof. Dr. Alparslan AÇIKGENÇ¹¹

İnsan düşünen, inanan, hissiyatı ile yaşayan ve bütün bu düşünüp hissettiklerini dışarıya herhangi bir şekilde aktaran veya aktarmaya çalışan bir varlıktır. İnsanın, bilgi, düşünce, inanç ve hissiyat olarak ifade edebileceğimiz bütün derunî faaliyetlerine “insan iç dünyası” diyebiliriz. Çok yönlü bir varlık olarak bu iç dünya iki şekilde dışarıya veya buna da “dış dünya” dersek dış dünyaya aktarılır veya yansıtılır: Birincisi, insanın en önemli özelliği olan “dil” ile, diğer bir deyişle sözlü ifade ile iç dünyanın dış dünyaya aktarılması; diğeri de iç dünyanın hâl ve hareketle dış dünyaya aktarılmasıdır. İç dünyanın bu şekilde iki yolla dışa aktarılmasına veya yansıtılmasına “iç dünyanın dış dünyada ortaya çıkması veya tezahürü” diyoruz. Birinci durum, yani iç dünyanın sözlü olarak dışta tezahür etmesi, zorunlu olarak toplumu veya en azından iç dünyasını yansıtmaya çalışan insanın dışında ikinci bir insanın daha varlığını gerektirir. Bu da insanın ancak toplum içinde yaşayabilen, yani “ictimâî bir varlık” olduğunu göstermektedir. Tabii ki, toplum, sadece insanın hissettiklerini ifade etmek ve iç dünyasını diğer insanlarla paylaşmak suretiyle dış dünyaya yansıtmak ihtiyacından doğmamıştır. Aksine toplum, bizzat insan fitratından neş’et etmiştir ve iletişim ihtiyacı diyebileceğimiz iç dünyanın dışa aktarılma hissiyatı dışında diğer günlük faaliyetlerimizde de dili kullanma ihtiyacımız olarak ifade edebileceğimiz *iletişim* de fitratımızın bir parçasıdır. Diğer taraftan iç dünyanın hâl ve hareketle dış dünyaya yansıtılmasını; tamamen iletişim ihtiyacı oluşturduğu için, dışa aktarılma ortamı olan *toplum*da tezahür etmektedir. Aslında hem iletişim hem de hal ve hareket olarak insan iç dünyasının dışa aktarılması toplumu zorunlu olarak varsaymaktadır. Toplum felsefesini ilgilendiren bu konuyu daha

11 Yıldız Teknik Üniversitesi

fazla irdelemeden asıl konumuza geçerse diyebiliriz ki, sözlü ve davranışlı, her türlü insan faaliyeti bir oluş ortamında gerçekleşmektedir ve bu ortama “toplumsal bağlam” diyebiliriz.

Toplumsal bağlam her türlü faaliyetlerimizi anlamlandırma alt yapısıdır (background). Diğer bir deyişle, faaliyetlerimiz her ne türlü olursa olsun bir toplum bağlamında anlam kazanırlar. Bir kimse, hissiyatını, inanç ve duygularını yani iç dünyasının unsurlarını bir şekilde dış dünyaya aktarınca birçok yeni oluşumlar o kimsenin bulunduğu toplumda meydana gelir. Mesela, insan iç dünyasını sözlü olarak aktarınca diğer insanları etkiler, ancak o kimsenin iç dünyası çok gelişmişse bunu tek bir insana aktarmakla yetinmeyebilir. Daha farklı ve topluma yönelik boyutlar kazanarak şiire ve edebiyata dönüşebilir. O halde bir iç dünyanın dış dünyaya aktarılması çok çeşitli boyutlarda tezahür edebilir. Bu değişik boyutların karmaşıklığı ve gelişmişliği iç dünyanın da zamanla gelişmesine ve böylece iç dünyanın zenginleşmesine bağlıdır. Ancak iç dünya sözlü olmanın ötesinde hal ve hareketle yine çok değişik boyutlarda dış dünyada tezahür ederse bir takım faaliyetler ve somut oluşumlar meydana gelir. Faaliyetler, bizim günlük her türlü davranışlarımızdır; oluşumlar ise, birçok değişik şeyler olabilir. Mesela, bir resim olabilir, bir âlet olabilir, ev, masa, araba gibi şeyler veya bir yazı, kitap olabilir, şiir vs. olabilir. Bütün bu faaliyetler, davranışlar ve oluşumlar, dış dünyaya yansıtmaya veya aktarmaya çalışırken iç dünyamızın toplum bağlamında tezahür etmesiyle ortaya çıkarlar. Bunların hepsine birden bir isim verecek olsak ne deriz? Batı dünyası bu tür insan etkinliklerinin tamamına birden “kültür” demektedir. Ziya Gökalp gibi Osmanlı döneminin son devir ulemâsı bu kelimeyi “*hars*” olarak Arapça bir kelime ile dilimize aktarmışlardır. Şayet İbn Haldun’un kullandığı “ümran” kavramı günümüze kadar kesintisiz kullanılmış olsaydı bugün belki bu kavramı “kültür” karşılığı olarak kullanabilecektik. Ancak düşünce tembelliğine düşen bizler bu kavramı tahlil edip üzerinde çalışmadığımız için buna tekabül edecek bir kelime bulmaktan aciz kalarak “kültür” kelimesini kullanıyoruz. Halbuki

bu kelime Batı dillerinde anlam kazandığı için o kültürlerde kazandığı anlamı bir türlü bu kelimenin içeriğinden boşaltamıyoruz.

Yine de bu açıklamalarımız, bizi önemli bir tanım yapmaya getirmiştir: insan iç dünyasının, dış dünyaya aktarılması arzusu ile belli bir toplum bağlamında tezahür etmesine kültür denir. İnsanın bir toplum içerisinde ekip biçtikleri, yani yapıp ettikleri kültür olarak anlaşılmış olmasından yola çıkarsak bizim tanımımızın daha kapsamlı ve insanın yapıp ettiklerini her yönüyle kucaklayıcı olduğu görülebilir. Kültürler istisnasız olarak zaman ve mekân özelliğine sahiptirler. Bu da kültürlerin mahalli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bir kültür, küllî değerlere ulaşması halinde mahalli kalma özelliklerini aşarak küllî değerler oluşturan çok dinamik bir yapıya sahip olabilir. Bir kültürün, küllî değerlere ulaşması mahalli kalma özelliklerini aşabilen faaliyetler sayesinde mümkündür. Bunlar da şüphesiz ki, bir taraftan fizik, kimya, tıp ve biyoloji gibi kevnîyat bilimlerinin ortaya koyduğu ilmî; diğer taraftan felsefe, tarih, hukuk, sosyoloji, psikoloji ve sanat gibi bilimlerin geliştirdiği tefekkürî faaliyetlerdir. Ancak bunlara ilaveten küllî hakikatler ortaya koyan dinlerin de bunda etkisi olduğunu İslam medeniyeti gözler önüne sermektedir. Bu etkenler sayesinde bir kültür ilmî ve felsefî bir özellik kazanarak mahalli yönlerini aşar; gittikçe kendi çevresi dışındaki kültürleri de içine almaya ve içinde birden fazla kültürü barındırmaya başlar. Bu dinî, ilmî ve tefekkürî süreç sonunda bir kültürün ulaştığı duruma “*küllîleşme*” diyebiliriz. Buna göre medeniyeti, *küllîleşmiş bir kültür* olarak tarif edebiliriz.

Burada konuyu basitleştirmek için bir kültürü küllîleşiren unsurları ikiye indirgeyebiliriz; düşüncüyü felsefenin bir görevi olarak ele alıp felsefeyi de bir bilim olarak kabul edersek kültürlerin ilk küllîleşiren unsurunu bilim; ikincisini de bilimi bir anlamda temsil etmesi açısından ahlâk (dini burada mülâhaza ederek bütün toplumlara yaymak için böyle ifade edebiliriz) olarak tespit edebiliriz. Medeniyetlerin, bu şekilde ahlakî ve bilimsel faaliyetlerle küllîleşen kültürler

olduğunu savunmamız onların ancak bu tür faaliyetlerle ortaya çıkabileceklerini de savunduğumuzu gösterir. Fakat burada “küllî” kavramına özellikle dikkatleri çekmek istiyorum. Çünkü “küllî” nedir diye sorduğumuzda medeniyetlerin küllî özelliklerini açıklayıcı bir cevap da almamız gerekir. Bilindiği gibi mantıkta küllî, kendinde birden fazla varlığı temsil eden kavramlara denmektedir. Mesela, Gazali, cüz’î bir varlık olduğu halde “insan” kavramı küllîdir; çünkü insan kavramının içine Gazali dahil olduğu gibi bütün insanlar da dahildir. O halde Gazali dendiğinde bir tek insan kastedildiği halde, insan dendiğinde bütün insanlar kastedilir. Bu demektir ki, “insan” kavramı bütün insanları ifade edebilecek bütün özelliklere sahiptir ama cüz’iyyatın özelliklerini ihtiva etmez. Mesela, Gazali 1.75 m. boyunda 65 kg. ağırlığında bir şahıs ise, “insan” kavramı bu özellikleri ihtiva etmez; yani, boyu 1.75 m. ağırlığı 65 kg. olma, insan olmanın özellikleri değil, bir insan olarak Gazali’nin özellikleridir. Ayrıca biz Gazali’yi gözümüzle görür, elimizle dokunabilir ve kendisiyle konuşup sohbet edebiliriz. Fakat “insan” kavramını görüp dokunamayız, ancak aklımızla algılayabiliriz. Bu iki algı türünü iyi kavrarsak medeniyetlerin kavramsal temellerini de görebiliriz. Duyularla algılanan şeyler elbetteki bir şekilde maddî bir tezahüre sahiptirler. Akıl ile algılanan şeyler ise maddî olmadıklarından sadece düşünme ve tahlil yoluyla algılanabilirler.

İşte bu şekilde medeniyetlerin gözle görülmeyen duyularla algılanamayan fakat onları asıl medeniyetleştiren bir takım özellikleri vardır ki bunlar sadece mantık yoluyla yapılan tahlil neticesinde akıl ile algılanabilirler. Malesef günümüzde algı, duyulara indirgendiğinden medeniyetlerin sadece toplumdaki maddî tezahürlerini görmekteyiz. Birkaç güzel bina birkaç sanat eseri ve teknoloji gibi göze kulağa hitap eden eserleri görünce medeniyeti takdir ediyoruz; ancak o maddî tezahürlerin altında yatan insan iç dünyasını neredeyse tamamen ihmal ediyoruz. Duyularıyla düşünmeye çalışan toplumlar, medeniyetlerin küllî temellerini hiç bir zaman göremezler. Küllî olan manayı “kavram” olarak ifade edebildiğimiz için medeniyetlerin akıl ile tahlil edilerek algılanan güçlü

altyapılarına “ medeniyetlerin kavramsal temelleri” diyebiliriz. Bu durumda nasıl bir tahlil yapmalıyız ki, medeniyetlerin ve özellikle de bizim medeniyetimiz olan İslam medeniyetinin kavramsal temellerini ortaya koyabilelim? Bu sorunun cevabını insan fiillerinin temelini bulmak için yapacağımız bir tahlil ile cevaplayabileceğimiz gibi belli bir maddî medeniyet unsurunu da tahlil ederek onun altında yatan insan iç dünyasının derinliklerindeki yapıları çıkarabiliriz. Önce insan fiillerini tahlil ederek konuyu açmaya çalışalım.

İnsan davranışının, fiiliyata geçmeden önce içinde kavramsallaştığı bir çerçevesi vardır. Kavramsallaşma, zihnî bir olgu olduğundan bir davranışın çerçevesi de zorunlu olarak zihnîdir. Ancak bir takım insan fiilleri vardır ki, (hayvansal) içgüdülerden, ya da sadece biyolojik yapımızdan kaynaklanırlar. Bu davranışları burada ele almayacağız çünkü bunların tezahürleri zihinde soyut bir yapıya dayanmamaktadır. Dolayısıyla kendileri gibi dış dünyaya aktarılan tekabülleri de maddî nitelikte etkinlikler veya oluşumlardır. Bu takdirde bütün insan faaliyetlerinin, içinde gerçekleştirildiği bir zihnî çerçevenin varlığını kabul etmek durumundayız. Bu çerçeveyi burada konumuz açısından önce umumi, sonra da özel olarak ele alıp tahlil etmeye çalışacağız. Umumi çerçeve, insan iç dünyasının dış dünyaya tezahür sürecini açıklamaya çalışırken; özel çerçeve ise, umumi çerçevenin özel bir durumunu, yani herhangi bir insan davranışının tezahür sürecini tahlil etmeye çalışacaktır. Yapılacak olan tahlillerde örnekler vererek konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Her insan faaliyeti, duyularla algılanabilen veya algılanamayan bir temelden çıkmaktadır. “Temel” derken, “fiilin altında yatan nedenleri ve niyetleri ile fâilin iç dünyasını ve fiili için verilebilecek gerekçeleri” kastediyorum. O halde, bir fiilin temeli, o fiil ile ilgili, ya o fiili işlerken ya da işlemeden önce fâilin zihninde, bedeninde ve etrafında olması farzedilen, duyularla algılanabilen ve algılanamayan olguların tümüdür. Duyularla algılanabilen temel, şüphesiz ki, fiilden önce, fiilin işlenmesi için verilen her türlü davranış, durum ve olaylardır.

Buna göre duyularla algılanamayan temel de, o davranışa götüren veya onun gerekçesi, ya da nedeni olarak görülen bütün zihnî faaliyetler, hissiyat, hâlet-i ruhiye ve benzer durumlardır. Konuyu bir örnekle açmaya çalışalım. Hırsızlık yapan bir kimse, bencil veya dürüst olmadığı için; ya da bir takım durumlar onu bu istenmeyen davranışa götürdüğü için çalıyordur diyebiliriz. Ne olursa olsun, biz, bu davranışın altında yatan bütün bu ve buna benzer şartları ve sâikleri duyularla algılanabilen temel olarak kabul ediyoruz; zira bunlar, ya doğrudan, ya da dolaylı bir şekilde davranışın bizzat kendisinde duyularla algılanabilirler. Duyularla algılanabilen her şey duyulara hitap ettiğinden aynı zamanda gözlenebilirler. Fakat söz konusu kişiyi çalmaya sevkeden, başka bir takım zihnî durumlar da vardır; ahlâk anlayışı, “hırsızlık” veya “çalma” kavramı, bencillik ve bunların onun dünya görüşünde işgal ettiği yer gibi. Bunlar, onun davranışının beş duyu ile gözlenemeyen temeli olması hasebiyle, duyularla algılanmaz ancak sadece zihinsel bir çaba ile çıkarılabilirler. Bu nedenle, o davranışın tahlili neticesinde, işlenişini oluşturan üç unsuru farkedebiliriz: 1. Davranışın işlenişinden önce, o davranışın tasavvur edildiği zihnî çerçeve; 2. Yine o davranışa sevkeden belirli fizyolojik ve çevresel şartlar (bu unsurların sahasını sadece kültürel ve biyolojik çevre ile sınırlamadan geniş tutmak yerinde olur); 3. Aynı davranış sergilenirken etkin olan unsurlar ve bizzat o davranışın işlenişi. İkinci ve üçüncü unsurlar, hem doğrudan, hem de dolaylı şekilde açıkça gözlemlenebilir, yani, duyularla algılanabilir. Fakat birincisi sadece zihnî kavrama ile gözlemlenebilir, diğer bir deyişle aklımızla algılanabilir. Sonuç olarak diyebiliriz ki, tahlilimizde son iki unsur, davranışın gözlenebilen, ancak birincisi ise gözlenemeyen temeldir. Gözlemlenebilen temel duyularla algılanan durumlardır; gözlemlenemeyen temel ise, ancak akıl ile algılanabilen hissiyatlar ve zihnî durumlardır.

Örneğimizde görüldüğü gibi, bireyin hayatında gözlenebilen ve gözlenemeyen bu temellerin farklı şekillerde fakat birbirleriyle ilişki içerisinde gelişmiş olmaları gerekir. Mesela, fiil bir anda icra edilmesine rağmen, halet-i ruhiye,

hissiyat ve zihni çerçeve birden gelişmez. Hatta çevresel ve fizyolojik şartlar da bir anda gelişebilir; fakat halet-i ruhiye ve zihni çerçeve oluşma sürecinde zaman alan iç dünyadır. Hakikatte zihni çerçeve, bireyin hayatı boyunca geliştirdiği zihni tutum ve kavramların tümüdür. Böyle olmakla, onun dünyagörüşünü oluşturur. Bir insanın iç dünyasını şüphesiz ki, hayatımız süresince elde ettiğimiz bilgilerin düzenli bir birikimi olan dünyagörüşüne indirgeyemeyiz. Burada insan iç dünyasının girift yapısı ile karşımıza çıkmaktadır. Buna rağmen insan iç dünyasının tamamını üç sınıfta toplamak mümkündür: 1. Bilgisel melekeler, bunların tümüne birden dünyagörüşünü içeren “zihin” diyebiliriz; 2. Duyusal melekeler, buna bütün duygu ve hissiyatımızı melekeleri ile birlikte ihtiva eden “halet-i ruhiye” diyebiliriz; 3. Duyusal melekeler, bunlar da fizyolojik duyularımızın oluşturduğu biyolojik durumlardır. Zihin, halet-i ruhiye ve duyusal melekeler, birbiriyle uyumlu oldukları için hepsi bir bütün olarak işlem yaparlar. Vücudumuzdaki diğer bedensel organlarımızın uyum içerisinde çalışması gibi bütün melekelerimiz tek bir bütün halinde çalışırlar. El ve ayakları, gözler ve kulakları, burun, mide, kalp, ciğerler, böbrekler ve diğer bütün organlarımızı biz ayrı organlar gibi algılayız ancak bunlar birlikte çalışırlar. Aynı şekilde akıl, hayal, hafıza ve halet-i ruhiyemizi, duygu ve hissiyatımız biz ayrı ayrı algılayız ancak bunların hiç birisi diğerinden bağımsız ve kopuk çalışmaz. Bedenimizdeki bütün organlarımız gibi gözlerimizle ve duyularımızla algılayamadığımız ancak varlığını hissettiğimiz veya bir şekilde aklımızla algıladığımız diğer bütün melekelerimiz, yeteneklerimiz ve kuvvelerimiz hepsi bir bütünlük arz eder. Bu yüzden bilgisel melekelerimizi dünya görüşü olarak ihtiva eden zihin; duygusal melekelerimizi temsil eden duygu ve hissiyatımızın merkezi durumundaki “halet-i ruhiye” ve nihayet duyusal melekelerimizin oluşturduğu biyolojik durumlar tek bir bütünlük oluşturduğu için bu bütünlüğe “iç dünya” adını verdik. İç dünyanın bu her bir ferdi, dışarıya vurduğunda tek bir merkezden çıkan bir tezahür olarak algılanmalıdır. Ancak bu tezahürde zihin, halet-i ruhiye ve duyusal melekeler değişik oranlarda etkili olurlar. Meselâ, zihin yüksek

oranda etkili olursa iç dünyadan dış dünyaya yansıyan veya aktarılan tezahür *aklî* olur. Ancak böyle bir tezahürde halet-i ruhiye etkin olursa tezahür *duyusal*; biyolojik durum daha etkin olursa bu durumda dışa vuran tezahür şüphesiz ki, *duyusal* olur. İç dünyanın dış dünyadaki bir tezahürüne örnek olarak Füzûlî'nin mesnevi türünde yazdığı *Leylâ vü Mecnûn* hikayesini verecek olursak burada halet-i ruhiyenin ağırlıklı olduğunu söyleyebiliriz çünkü sevginin üst düzeyi olan aşk esas alınmıştır ki bu da ancak halet-i ruhiye ile anlaşılabilir. Fakat burada zihin ve duyusal melekeler etkin değildir diyemeyiz. Şayet zihnimizdeki dünyagörüşü, yani bilgisel ve duyusal melekelerimiz bir bütün halinde halet-i ruhiyemizle çalışmazsa böyle bir eser vücuda gelemezdi. Aynı örneği meselâ İbn Sina'nın *al-Risâle fî Sirri'l-Kader* adlı eseri için de verilebilir. Bu felsefe eserinde etkin olan iç dünyanın bilgisel yapısı, yani zihin ve zihin içinde akıldır. Ancak bunda halet-i ruhiye ve duyusal melekeler etkin değildir diyemeyiz.

İnsan iç dünyasının bir tezahürü olan mimari bir eseri de örnek olarak vermek mümkündür. Mesela Selimiye camisini ele alacak olursak diyebiliriz ki, bu eserde umumi olarak halet-i ruhiye etkin olsa da yer yer yapım aşamasında zihin daha etkin olmuştur, çünkü yüksek mühendislik ve matematik hesap bilgisi gerektiren işlemler olduğundan zihin ve bilgi melekeleri bu yönlerde daha etkindir. Bunun gibi yapım aşamasında duyusal melekelerin etkin olduğu bir çok unsuru da Selimiyede gözlemlemek mümkündür. Dolayısıyla bazı tezahürler çok karmaşık ve girift bir yapı arz ederler. Ancak bütün bu yapılarda özellikle vurgulamak istediğimiz medeniyetlerin kavramsal temellerini oluşturan bilgi melekelerimizin merkezi olan zihindir.

Şunu da belirtelim ki, medeniyetlerin asıl özelliklerini kazandıran “küllî” değerler kavramsal olduğundan toplumdaki tezahürlerin ve iç dünyanın zihin temelinden çıkması ayrı bir önem arz etmektedir. Hatta diyebiliriz ki, tezahürlerde ağırlıklı olan yön umumiyetle bilgisel melekeler olmazsa bir kültür küllleşemeyeceğinden medeniyet düzeyine ulaşamaz. Bir örnek verelim: Seli-

miye kesbettiği küllî camiyyeti itibariyle neredeyse tek başına bir medeniyeti temsil edebilir. Ama Ankara'daki Kocatepe Camisi sadece beton bir yapıyı temsil edebilir. Hatta denebilir ki, Kocatepe bir medeniyet ürünü değildir; çünkü sadece bir kopyadan ibarettir. Bugün herkes bir Kocatepe inşa edebilir, ama küllîyet kesbetmiş bir camiyyete sahip olan Selimiye gibi bir yapıyı sadece medeniyet düzeyine ulaşmış bir toplum üretebilir. O halde Kocatepe Camisinde hâkim olan, iç dünyamızın duyuşsal melekeleridir. Elbetteki, iç dünyamız duyuşsal melekelerden ibaret olmadığı için bu eserde bilgi ve halet-i ruhiye de vardır ama orantıları duyuşsal melekelerle göre çok azdır. Bu da şu anlama geliyor: tezahürlerde küllîleşmeye yol açan iç dünyanın bilgi ve halet-i ruhiye melekeleridir. Duyuşsal melekelerin güçlü olması bir medeniyet ürünü oluşturmakta yetersizdir. Bu melekeler sadece insan olarak ama hayvânî yönümüz itibariyle ihtiyacımız vardır. Elbetteki daha ziyade biyolojik işlevleri olan duyuşsal melekeler olmadan iç dünya işlevini yerine getiremez. Ama bilgi ve halet-i ruhiye melekeleri eksik kalırsa toplum bağlamındaki tezahürler mahalli kültürü medeniyet seviyesine çıkarmada yetersiz kalacaktır.

Örneklerimizi artırarak konuyu daha açık bir duruma getirebiliriz. Meselâ Mevlana gibi güçlü bir halet-i ruhiyeye sahip kimse ancak *Mesnevi*'yi yazabilir. İbn Tufeyl gibi güçlü bir felsefî dünyagörüşüne sahip bir kimse ancak *Hayy İbn Yakzan* gibi bir hikayeyi yazabilir. Günümüzde Türkiye'de yazılan hiç bir eser bu medeniyet külliyetindeki eserlere ulaşamaz. Ziya Paşa'nın *Terkib-i Bendlerini* yazabilecek güçte ve zenginlikte iç dünyasına sahip bir aydınımız malesef yoktur. Medeniyetimizin geçmişteki başarılı şahsiyetleri saymakla bitmez. Eş'ari, Gazali, İbnu'l-Heysen, Davud el-Kayseri, Osman Gazi, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Uluğ Bey, İbn Haldun, Takiyuddin, Dede Efendi, Hafız Osman, Mimar Sinan vs. hepsi çok zengin iç dünyasına sahip medeniyet külliyetini kesp etmiş kimselerdi. Bu örnek şahsiyetlerde olduğu gibi bir kültürdeki insanların iç dünyasını bilgi melekeleri küllîleştirmektedir. Bunu açıklayabilmek ve böylece gerek halet-i ruhiyede olsun gerekse duyuşsal

melekelerdeki durumlarda teşekkül eden iç zenginliğin nasıl kavramsallaştığını göstermek için insan zihninin bir tahlilini yapmak durumundayız.

Şüphesiz ki insan zihni, içinde bulunduğu evrenin bilgisini elde etmeye gücü yetecek şekilde yaratılmıştır. Aynı şekilde dünya da insan zihni ile kavranabilecek şekilde yaratılmıştır. Zihnimiz duyu algısı vasıtasıyla aynı dünyanın imge ve temsilleriyle şekillenirken, bilgi edinmede ilk adımı atmaktayız. Böylece dünyaya ilk geldiğimiz günden itibaren duyular yoluyla bir tecrübî bilgiye sahip olabileceğimizi söyleyebiliriz. Zihnî melekelerimizin kendi kaynaklarını kullanarak oluşturduğu aklî temelin, tecrübî bilgi ile sürekli birleştirilmesi, zihinde zamanla, bizim dünyagörüşü dediğimiz bir çerçeveyi oluşturur. İlk tecrübî yaşantıdan itibaren, zihin bu çerçeve içinde çalışmaya başlar ve daha sonra elde edilecek bilginin değişik birleşimleri ile onu genişletir. O halde, dünyagörüşü, zihnin içinde faaliyet gösterdiği ve onsuz hiç bir zaman işleyemediği bir ortamdır. İçinde hiç bir bilimsel kavramın ve bilim ile ilgili diğer kavramların olmadığı bir dünyagörüşü düşünelim; böyle bir ortamda hiçbir zaman bilimsel bilginin mümkün olmayacağı kesindir. Böyle şartlar altında, ilmî faaliyet beklenemez. Aynı şekilde mesela Mimar Sinan'ın zihninde oluşmuş tevhid ve benzeri kavramlar olmadan onun iç dünyası cami mimarisine yansıyamaz.

Her ilgili kavram ve olay, davranışın işlenmesi için alınacak karardan önce, belirli bir dünyagörüşü içinde değerlendirildiğinden, diyebiliriz ki, *dünyagörüşü*, herhangi bir davranışın en başta gelen şartı olmalıdır. Buradan şöyle genel bir sonuç çıkarabiliriz: Bir dünyagörüşü, bilimsel ve teknolojik faaliyetleri de içine alan, bütün insan davranışının duyularla gözlenemeyen yani algılanamayan temelidir. Dünyagörüşünü, herhangi bir davranışın en başta gelen temeli olarak kabul ettiğimizden, her insan davranışının nihaî noktada onun dünyagörüşüne götürülebileceği ve böyle olmak hasebiyle de, nihaî noktada bu dünyagörüşüne indirgenebileceği neticesine varabiliriz.

İnsan davranışının nihai olarak bir dünyagörüşüne indirgenmesi, bireysel ve toplumsal hayatta, tabii ki buna bilimsel faaliyetler de dâhil, dünyagörüşünün önemli olduğunu göstermeye yeterlidir. Bu sonuç ile davranışlarımızda dünyagörüşünün önemli rolünü vurgulamak istiyoruz; aksi takdirde, kişinin psikolojisi, fizyolojisi ile maddî ve ictimâî çevrenin etkisi gibi insan davranışında veya bir davranışın işlenişinde önemli rolü olan diğer bir takım unsurları gözardı etme ve hiçe sayma gibi bir niyetimiz yoktur. Nitekim bütün bu özellikleri halet-i ruhiye ve duyusal melekeler adı altında topladık. Burada daha ziyade, bilgisel açıdan bir dünyagörüşünün insan davranışının diğer bütün unsurlarından çok daha fazla önemli olduğu noktasını vurgulamak istiyorum. Durum bu şekilde ortaya konunca dünyagörüşünün medeniyetlerde kavramsal temeli oluşturduğunu görmemiz gerekir. Konuyu biraz daha açabilmek için daha önce bir çok çalışmamızda ele aldığımız dünyagörüşü kavramını burada konumuz açısından tekrar açıklamaya çalışacağız.¹²

Bir kültür, küllîleşerek medeniyetleşirken bu süreçte en önemli ve etkin unsur şüphesiz ki bilimdir. Dünyagörüşünün bilimselleşerek medeniyetin kavramsal temelini oluşturduğunu açıklamak için bu sürecin bilimsel açıdan tahlil edilmesi gerekir. Bilim, *belli bir* konusu, yöntemi, nazariyeler dizgesi ve düzenlenmiş bilgi birikimi olan bir insan faaliyetinin sonucudur. Bilimsel bilgi, toplum için üretilen bir bilgi amacıyla üretilmediği halde, kendi mahiyeti itibariyle bu amaca doğru yönlendirilebilir. Örneğin, fizikçi bir bilim adamı, nükleer araştırmalarını, tıpta belli ameliyat işlemlerinde kullanılsın diye yapmadığı halde, başka bir “bilgi pratisyeni” diyebileceğimiz bir uygulamacı onu bu amaca yönlendirebilir ve böylece teknoloji ortaya çıkar. Dolayısıyla bilimsel bilgi tabiatı itibariyle toplumsal bir boyut kazanmış olur. Aynı şey, felsefe, sosyoloji, matematik ve hatta biyoloji, tarih gibi diğer bütün, soyut bilimler için de geçerlidir. Dikkat edilirse, burada “soyut” kavramını, bir bilimin konularını dikkate alarak değil; aksine nazariyelerine ilişkin kul-

12 Mesela bk. *Bilgi Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992, 2003 ve 2011).

lanmaktayız. Böylece, bilimsel nazariyelerin, kavramsal özelliklerini dile getirebilmek için tümele doğru olan genellemelerin soyutluk içerdiği ifade edilmektedir.

Bu durumda diyebiliriz ki, toplumda üretilen bu üst düzey soyut bilgilerin, toplumun diğer kesimlerine doğru çizdiği bir yayılım süreci vardır. Bilginin toplumda yayılırken kullandığı bineğe “bilgi düzeneği” diyoruz. Burada bir teşbihle bilgi düzeneğini bineğe benzetme durumundayız, çünkü bilgi adeta bir binekle topluma yayılmaktadır. Bilgi düzeneği dediğimiz gözle görülüp algılanamayan ancak akıl ile tahlil edip burada da ortaya koyacağımız gibi zihinle algılanan bu binek, İslam medeniyetinde olduğu gibi eğitim nizamı ile kurulur. Eğitim vasıtasıyla bu sürecin geçirdiği en önemli dört aşamasını, 1. soyut aşama, 2. somutlaşma aşaması, 3. kitlesel dağılım aşaması ve, 4. toplumsal düzey aşaması olarak adlandırabiliriz. Şimdi bu aşamaları tek tek ele alarak, bilgi düzeneği sayesinde bilimin bir toplumu bilgisel düzeye nasıl getirdiğini ve böylece mahalli bir kültürün küllîleşme sürecini nasıl başlattığını sergilemeye çalışalım.

Soyut aşamada, bilim adamları yer almaktadır. Bu aşamada üretilen bilgiler, üç sınıfta toplanabilir: a) Düşünsel bilimler; felsefe, sosyoloji, tarih, din ve dil bilimleri gibi, insan ve toplum bilimleri, bu tür bilim adamlarının ürettikleri bilimlerdir; b) Tabiat bilimleri; astronomi, fizik, kimya, anatomi, biyoloji ve jeoloji gibi; c) Teknik bilimler; mühendislik, tıp, mimarlık ve benzeri bilim dalları yine bu türden bilimler olarak ele alınabilir. Bu aşama, saf bilimsellik aşaması olup yukarıda tanımlamaya çalıştığımız bilim olgusu içerisinde yapılan faaliyetleri içermektedir. Burada görülen her üç tür bilimlerin konuları farklı olduğundan yöntemleri de farklılık arzedebilir. Hatta her bir dal içerisindeki bilimlerin bile yöntemleri birbirinden farklı olabilir. Böylece sonuçta ulaşılan bilgilerde de farklı oranlarda, ancak yukarıda belirttiğimiz anlamda, soyutluk olacağı açıktır.

Somutlaşma aşamasında ise, “aydınlar” dediğimiz fikir ve sanat adamları bulunmaktadır. *Aydınlar*, bilim adamları, yani bizim medeniyetimizdeki karşılığı ile *ulemâ* tarafından üretilen soyut bilimsel bilgileri anlayabilecek nitelikte olan *bilgi pratisyenleridir*. Bilgi pratisyeni, bilgiyi uygulamaya hazır hale getirmek için onu somutlaştırarak uygulamacıya devreden bir araçtır. Aydınlar da aynen bilim adamları gibi, bilgi pratisyenliğini özellikle bu amaç için yapmayı; aksine bizzat toplum için belli bir etkinlik içinde olan hassas kişilerdir. Bunların, bilgiye, hakikate ve özellikle de bilimsel bilgiye karşı derin bir duyarlılıkları vardır. Diğer taraftan, aydınlar, topluma ve toplumun dertlerine karşı da özel bir duyarlılığa sahiptirler. Bu yüzden elde ettikleri bilimsel bilgileri, etkinliklerine derhal yansıtırlar. Örneğin, bir varoluşçu veya realist ya da sürrealist, modernist bir mimarî, ya da sanat veya edebiyat akımı, yine bu adlarla anılan felsefe okullarından etkilenerek aydınların oluşturduğu etkinliklerdir. O halde bunlar, üst düzeyde oluşturulan düşünsel bilimlerden kaynaklanmıştır. Yine, bu üst düzey kevnî ve teknik bilimlerdeki buluşları ve nazariyeleri kullanarak yazılan bilim kurgu hikaye veya romanları, ortaya konan sanat eserleri ve teknolojik buluşlar, aynı durumu ifade etmektedir. Aydınların buradaki en önemli işlevi, soyut düzeyde kalan bilimsel bilgileri somutlaştırarak, herkesin anlayabileceği bir konuma getirmeleridir. Malumdur ki, herkes soyut bilgiyi aynı kolaylıkla anlayamaz. Aydınlar, soyut bilgiyi anlamada özel bir yeteneğe ve eğitime sahiptirler. Onların bilgiyi bu şekilde somutlaştırması ile bilimsel bilgi, daha ziyade duyulara hitap edecek bir düzeye geldiğinden somutlaştırılmış olur. Böylece bilimsel bilgi, daha yaygın bir kesime hitap edebilecek bir konum kazanmış olur veya tabiri câizse bilgi binmiş olduğu bineği sayesinde topluma yayılmaya başlamış olur.

Yaygınlaşma işleminde kurumlaşmış birtakım etkinliklerin daha yaygın bir araç olarak işlev gördüğünü müşahade etmekteyiz. Bunlar da eğitim ve iletişim kurumlarıdır. Bu kurumların, aydınlardan devralarak daha somut bir hale gelmiş olan bilimsel bilgiyi, kitlesel olarak halk tabakalarına aktarmaları, *kitlesel*

dağılım aşamasını oluşturmaktadır. Bu aşamanın işlevi, herkes tarafından açıkça bilindiğinden ayrıntılarına girmemiz yersiz olacağından, bilginin toplumdaki yayılma sürecinde geçirdiği son aşamayı açıklamaya çalışalım. *Toplumsal düzey aşaması* olarak adlandırdığımız bu dördüncü aşamada, toplumdaki fertlerin dünyagörüşleri, üst düzeyde oluşturulan bilimsel bilgiler çerçevesinde şekillenmektedir. Bunu gösterebilmek için bir toplum bireyinde dünyagörüşünün nasıl oluştuğunu açıklayarak konumuza ışık tutmaya çalışalım.

Dünyagörüşü oluşumu, aslında bir bilgi edinme sürecidir. İnsan aklının bilgi edinmesi, mutlaka bilinenden bilinmeyene doğru hareket etmektedir. Yeni doğan bir çocuğun hiçbir bilgisi olmadığı için bilgi üretmesi mümkün değildir. Ancak bu çocuk, bazı yeteneklerle donatılmış olup yeni geldiği dünyanın bu yeteneklere tekabül edecek durumda olduğunu görür. Dolayısıyla ilk edinilen veriler, duyuların etkilenmesi ile oluşan tecrübî birikimlerdir. Bunlar aslında henüz bilgi değil, sadece dış dünyanın bizim duyularımızda bıraktığı izlenimlerdir. Bu izlenimleri bilgiye dönüştürecek bazı aklî yetenekler bizde doğuştan vardır. Bunlardan en önemlileri, sebeplilik yeteneği ile akıl yürütme yeteneğidir [ayrıca çelişki yeteneği gibi diğer bazı aklî melekeler de biyolojik olarak bize doğuştan verilmiştir]. Bu yetenekler vasıtasıyla duyuusal izlenimler bilgiye dönüştürülür.

Mesela, çocuğun elini ateşe sokması ile elinde bir yanma acısı izlenimi kalır. Sebeplilik yeteneği ile çocuk, ateş nesnesinin bu izlenimi bıraktığı sonucuna varır ki, bu ateş hakkında edindiği ilk bilgidir. Elde edilen ilk bilgiler, tekrar duyuusal izlenimlerle birlikte kullanılarak daha değişik bilgiler üretir ve böylece dünyagörüşü oluşum süreci başlamış olur. Bu süreç, kültür malzemeleri dışarıdan verilir ve böylece çocuğun dünyagörüşü çevresinden bağımsız olarak oluşmaz. Ancak çevrenin en önemli etkisi, çocuğun okul eğitiminin başlaması ile görülür. Dünyagörüşü süreci böylece gelişerek devam eder ve bir bakıma belli bir noktada tamamlanırsa da gelişme olarak hiçbir zaman tamamen durmaz.

Ancak bu sürecin belli bir aşamasında bilgi ile ilgili sorular cevaplanmış ve bu çerçevede belli birtakım anlayışlar oluşmuştur; insan anlayışı, çevre, dünya, din, tanrı, bilgi, bilim, vs. anlayışları gibi. Bütün bu anlayışların en yakın ortamı, dünyagörüşü; daha geniş ortamları ise, kültür, eğitim, bilim ve teknoloji gibi dünyagörüşünün oluşmasındaki diğer etkin unsurlardır. Görüleceği gibi, bu ortamların oluşması, yukarıda özetlemeye çalıştığımız bilginin yayılım süreci içerisinde olursa bireyin dünyagörüşü, oluşturulan bilimsel bilgi yönünde şekillenecektir. Bu şekilde oluşan dünyagörüşü, bilimsel olarak oluşan dünyagörüşüdür. İthal bilgi ile bu şekilde dünyagörüşü oluşamaz. Aksine tabî bir süreçle dünyagörüşü oluşur. Dünyagörüşünün bilimsel olarak oluştuğu toplumlar işte bizim *bilgi toplumu* dediğimiz toplumlardır.

Burada özetlemeye çalıştığımız bilimsel boyuta, zamanımızın ünlü İngiliz filozofu Whitehead değişik açılardan işaret etmektedir; “bütün düşünsel faaliyetleri, tamamen birleştirip açık-seçik ve tutarlı bir bütünlüğe dönüştürmek felsefenin temel amacıdır.”¹³ O halde, bilimsel bilgi, bir toplumu bilgi toplumu seviyesine çıkararak ona bir dinamizm ve hareketlilik kazandırır. Ancak burada ileri sürmek istediğimiz, cevvaliyet (dinamizm), toplumsal zindelik olup; hızlı yaşama ve günümüzdeki hızlı ulaşım araçları ile çalışma veya ekonomik hayatın canlılığı anlamında değildir. Aksine toplum bireylerinin açık-seçik bir dünyagörüşünü bilimsel olarak elde etmeleri ile bilimsel ve düşünsel faaliyetlerde etkin bir duruma geçmelerini “toplumsal bir cevvaliyet” olarak görmekteyiz. Nitekim bilimsel ve düşünsel cevvaliyet, diğer alanlardaki hareketliliğe ve canlılığa daha anlamlı bir katkıda bulunarak toplumun çağdaş düzeye ulaşmasını sağlar. Böylece bireylerin dünyagörüşü *fitri* olarak değil, *bilimsel* olarak belli bir yönde oluşur. Aslında toplumdaki dünyagörüşleri bilimsel ve özellikle de düşünsel etkinlikler tarafından şekillenmektedir. Yine bu duruma Whitehead şöyle işaret

13 “It is the primary aim of philosophy to unify completely, bring into clear coherence, all departments of rational thought.” Alfred North Whitehead, *Science and Modern World* (New York: The Free Press, 1967), 147.

etmektedir; “bir çağın zihniyeti, içinde bulunulan toplumun aydınları tarafından geliştirilen dünyagörüşünden kaynaklanmaktadır.”¹⁴

Herhangi bir dünyagörüşü, bu şekilde bilimsel etkinlikler tarafından şekillendirilirse, o dünyagörüşündeki kavramlar, fikirler ve bakış açıları belirginlik, açıklık ve netlik kazanır. Böylece bu dünyagörüşüne sahip olan kişi o yönde dinamik ve etkin bir konuma geçer. Böyle bir bireyin bulunduğu toplumun ise, bilgi toplumu olacağı açıktır. Medeniyetlerin, böyle bilgi toplumları düzeyinde bilimsel bilgi temeline dayanarak ortaya çıktıkları da bir gerçektir. Zaten bu konuya gereken önemin verilmesini bu açıdan kaçınılmaz görmekteyim. Nitekim aynı noktaya Rosenthal şöyle işaret etmektedir;

*Medeniyetler, soyut nitelikteki kavramlar çerçevesinde oluşma eğilimi göstermektedirler. Nitekim medeniyetlere kendilerine has özelliklerini kazandıran, herşeyden çok bu soyut kavramlardır. Bu tür kavramları görmek için, henüz oluşmakta olan bir medeniyetin başlangıç dönemlerini incelemek yeterlidir.*¹⁵

Burada diğer bütün bilimlerde ayrı bir yer alan *felsefe bilimine* özellikle işaret etmek yerinde olacaktır. Zira konu bireylerin dünyagörüşünü şekillendirme olunca tabî olarak şu soru gündeme gelmektedir; madem ki dünyagörüşü şekillendirmek, topluma bilimsel bir zindelik kazandıracaktır, o halde dünyagörüşü ile ilgilenen özel bir bilim var mıdır? Şayet varsa, bu bilim nedir ve dünyagörüşünü nasıl şekillendirir? Bunun cevabını, dünyagörüşünü, konu olarak alıp inceleyen bir bilimde aramamız gerektiği açıktır. Felsefe tarihini incelersek felsefenin bu görevi üstlendiğini kolaylıkla görürüz. Ancak

14 “...the mentality of an epoch springs from the view of the world which is, in fact, dominant in the educated sections of the communities in question.” *Science and Modern World*, vii.

15 Franz Rosenthal. *Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1970), 1.

felsefenin görevi, dünyagörüşünü şekillendirmekten ziyade, onu konu alıp incelemektir. Fakat felsefede “dünyagörüşü” deyimini yerine, daha bilimsel bir ifade olan “sistem” kavramı kullanılmaktadır. Felsefe sistemleri, aslında tutarlı, soyut, mantıksal ve felsefi olarak kurulan *bilimsel* dünya görüşleridir. İşte bu *bilimsel* dünya görüşleri, diğer bütün bilimlere de çerçeve kazandırması açısından öncülük etmektedir. Whitehead’ın sözleri, diğer filozofların da kabul edecekleri bu görüşü, şöyle ifade etmektedir:

*Felsefenin, gerçek bilimsel yöntemi, bir fikirler ağı kurmaktır... Bütün diğer düşünce biçimleri, açıkça algılanmayan, fakat görüşlerin oluşmasındaki etkisi pek azımsanamayacak olan böyle fikir ağları tarafından şekillendirilmektedir. İşte felsefenin önemi, bu fikir ağlarını, hiç tükenmeyen gayretleri ile açıklığa kavuşturmak; böylece eleştiri ve gelişmeye yatkın bir duruma getirmekte yatmaktadır.*¹⁶

Felsefe sistemlerinin bu özelliği, onların bizzat temelinde yatmaktadır. Zira sistemler, içlerinde insan yaşantısı ile ilgili bir çok kavramın, açıklıkla ve bilimsel olarak ifade edilmesi ile oluşturulur. Böylece; insan nedir? Toplum nedir? Hayatın anlamı nedir? Nereden geliyoruz, nereye gidiyoruz? gibi soruların yanında; bilgi, bilim, yöntem, nazariye, devlet, siyaset, hukuk, iktisat, ahlak ve diğer birçok kavramlar bir *dizge* (sistem) teşkil edecek şekilde fikir yumağı halinde geliştirilir. İşte bilgi toplumuna, evrensel medeniyet kapılarını açan bu felsefi yaklaşımdır. Yine Whitehead’ın görüşü ile buradaki savımızın, nasıl dile getirildiğini aşağıdaki alıntıda görebiliriz:

16 “The true method of philosophical construction is to frame a scheme of ideas... All constructive thought is dominated by some such scheme, unacknowledged but no less influential in guiding the imagination. The importance of philosophy lies in its sustained effort to make such schemes explicit, and thereby capable of criticism and improvement. Alfred North Whitehead. *Process and Reality*, ed. by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne (New York: The Free Press, 1979), xiv.

Bütün dizgesel düşüncelerde bilgisel bir temel vardır. Kapalı kavramların, günlük tecrübelerin ve görüşlerin bir kenara itilmesi bulunmaktadır.. Dizge, önemlidir. Tecrübemiz içerisinde yığılan düşüncelerimizin kullanılması, uygulamaya dökülmesi ve eleştirisi için zorunludur.¹⁷ ... Bu tür bilimsel çabalar, medeniyetin özünü oluşturmaktadır. Hatta medeniyet, bu demektir.¹⁸

Whitehead, böylece felsefenin, “en etkin bilimsel çaba olduğu” sonucuna ulaşır¹⁹ ve bir bakıma bilimin toplumsal boyutunun bir ifadesi olarak felsefeye, yukarıda özetlemeye çalıştığımız, bilginin toplumdaki yayılma sürecinde önemli bir yer verir: “Felsefenin işlevi, toplumu aydınlatan temel fikirlerin taze ve canlı kalmasını sağlamaktır. Bu yüzden felsefe, yerleşmiş düşüncenin, durağan alışılmışı doğru inişe geçmesini tersine çevirir.”²⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bilimin toplumsal boyutu, toplumu bilgi toplumu düzeyine çıkararak önemli bir olgudur. Mahalli kültür bu sayede külliyet kesb etmeye başlar ve medeniyetleşme sürecine girer. Bilgi toplumu ise, bilgisayar ve benzeri cihazlarla toplumu donatmak değil; aksine yukarıdaki tanımımızda da belirttiğimiz gibi, bilimsel çabalarla toplumu aydınlatan soyut düşüncenin canlı ve etkin bir şekilde topluma canlılık ve cevvaliyet kazandırmasıdır. Bu dinamizm, üst düzey, soyut bilgilerin, toplumun diğer

17 “In all systematic thought, there is a tinge of pedantry. There is a putting aside of notions, of experiences, and of suggestions, with the prim excuse that of course we are not thinking of such things. System is important. It is necessary for the handling, for the utilization, and for the criticism of the thoughts which throng into our experience.” Alfred North Whitehead. *Modes of Thought* (New York: The Free Press, 1938), 2.

18 A.e., 3.

19 “If my view of the function of philosophy is correct, it is the most effective of all the intellectual pursuits.” *Science and the Modern World*, viii.

20 “The use of philosophy is to maintain an active novelty of fundamental ideas illuminating the social system. It reverses the slow descent of accepted thought towards the inactive commonplace”. *Modes of Thought*, 174.

kesimlerine doğru çizdiği bir yayılım sürecinden geçmesi ile oluşmaktadır. Bu süreç ise dört aşamada gelişmekte ve diğer bütün aşamaların genel çerçevesi felsefe tarafından çizilmektedir: 1. soyut aşama, 2. somutlaşma aşaması, 3. kitlesel dağılım aşaması ve 4. toplumsal düzey aşaması olarak adlandırdığımız bu süreç, bizce bilimin toplumsal boyutunu yine bilimsel olarak dile getirmektedir. İşte bilginin bu şekilde bilgi düzeneği ile yayılması sayesinde toplumun bütün katmanlarına yayılması ile kişilerin iç dünyasının en önemli unsurunu oluşturan dünyagörüşü şekillenir ve zihin medeniyetleşme sürecinde yetkinlik kazanır. Medeniyetimizde İbn Sinalar, Gazaliler ve Harizmîler bu şekilde yetişmişlerdir.

İslam medeniyetinde büyük bilim adamlarının yetiştikleri devirlerden önceki asırlara geriye doğru yürürsek görürüz ki İslam'ın ilk yüzyılında hiçbir bilim ve düşünce eseri mevcut değildir. Ancak bu yüzyılda çok önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişim İslam dünyagörüşünün doğması ile o günün mahalli Hicaz kültür ortamındaki toplumda başlattığı muazzam bir ahlâkî ve fikrî harektir. Bu hareketi kısaca özetleyecek olursak ilk İslam toplumunda bilgi düzeneğinin nasıl kurulduğu ve böylece fertlerin iç dünyalarının nasıl zenginleştiğini açıkça görebiliriz. İslam dünyagörüşü vahiyle başlayarak geliştiği için Kur'an'ın umumi bir nüzul sırası bize İslam dünyagörüşünün inkişafı ile ilgili ip uçları verecektir. Evvel emirde Mekke'de Peygamber Efendimize Allah fikri, yaratılış kavramı, âhiret, insanın sorumlulukları, fakirlere yardım, öksüzleri koruma, iyi ve kötü gibi çoğunlukla ahlâkî ve imana dair âyetlerin vahy edildiğini müşahede etmekteyiz. Dikkat edelim, bu ayetleri incelediğimizde İslam medeniyetinin hangi kavramları temel alarak yükseldiğini de görürüz. Bütün bu kavramları iki sınıfta toplayabiliriz: derin bir ahlâkî sorumluluk ve bu sorumluluğa anlam kazandıran tevhid inancı; bu sebeple bu konular, İslam dünyagörüşünün en temel birimleri olarak alınmalıdır. Tek bir Allah'a iman ve *marifetullah*'ı gerektiren içten bir inanç; öyle bir inanç ki, insanı ahlâken sarsan ve kendi benliğini sorgulamaya yönelten kalbî, ruhî ve hâlî bir durum.

Bu durumu yaşamayan bir insana bunları açıklaması bile çok güçtür. Sadece diyebiliriz ki, iman ve ahlâk elele toplumu yeniden şekillendirmektedir.

Mekke Döneminin son zamanlarında nâzil olan âyetler ise “nübüvvet” (Peygamberlik öğretisi), ilim kavramı, dinin ve ibadetin anlamı gibi daha soyut kavramları yeni İslam toplumuna sunmuştur. Birinci dönemle birlikte vahyolunan âyetler, Peygamberimizin açıklamaları ve ilk Müslüman cemaatinin katkıları ile İslam dünyagörüşünün temel kavramsal yapıları oluşmaya başlamıştır. Sonuç olarak vahiy yeni temel umdeleri beyan etmeye devam ettikçe onların zihinlerinde yeni bir dünyagörüşü teşekkül etti. İşte, bu dönemde böylece teşekkül eden ve İslamî çerçeveyi oluşturan bu yeni fikirler yumağına “İslam dünyagörüşü” diyoruz. Bu ilk İslam dünyagörüşü, daha sonraları ayrıntılarında birtakım gelişmelere uğrayarak, ancak ana öğretilerinde ve yapılarında değişmeden bize temel kaynakların muhafazası sayesinde intikal etmiştir. İlk Müslümanlar yeni çıkan fikirleri anlamak için Peygambere yöneldiklerinden, Peygamberimiz (SAV) vahiy gelmeye devam ettiği sürece İslam dünyagörüşünün tek kaynağı olmuştur. Sonuç olarak da ilk İslam toplumunda tek hakim dünyagörüşü ortaya çıkmıştır.

Medine Döneminde ise, hukuk, cihad, kardeşlik, ümmet gibi kavramların daha önceki konularla birlikte bir bütünlük içerisinde ortaya çıkması ile İslam dünyagörüşü diye adlandırdığımız iç dünyanın zihnî ayrıntı diyebileceğimiz kavram ve yapıları oluşmuştur. Tabii ki yeni bir konu tanıtıldığında daha önce geliştirilen konuların tartışması sona ermedi; aksine onlar daha ileri seviyede açıklığa kavuşturuldu ve aydınlatıldı. Bu dönemde İslam dünyagörüşünün bilgi yapısı gelişerek sonuçta 3. Hicrî yüzyılda İslam bilim geleneğinin doğmasına yol açmıştır. Bu süreçten özetle İslam medeniyetinin âdeta yapı taşları hükmünde olan kavramsal temelini çıkarmaya çalışabiliriz. Öncelikle iman ile ilgili bütün cevval kavramları *tevhid* kavramı altında toplayabiliriz. İmanla elele gide ahlâkî duygu da *adalet* kavramında anlam kazanmıştır. Bu iki kavram ise *ilim*

ile topluma kök salmıştır. Ancak bu kavramları hayata geçiren insan olduğuna göre insanı fert olarak, toplum olarak ve toplumdaki düzenin esası olarak gören temel bir kavram da anlamını *halife* anlayışında bulmuştur. Halife burada siyasi anlamda alınmamıştır. Kur'an'da bir çok yerde geçmesine rağmen özellikle şu iki âyet *halife* kavramının iç dünyamızdaki yapısını kurmaktadır:

Rabbin meleklere “Ben yeryüzünde bir halife tayin edeceğim” dediğinde onlar: “(Yeryüzünde) bozgunculuk yapacak, kan dökecek birisini mi yaratacaksın? Oysa biz Seni tesbih ederek hamd ediyoruz ve Sani takdis ediyoruz” demişlerdi. (2/Bakara, 30-31)

Biz insanoğlunu (Adem oğullarını) saygın yaparak karada ve denizde gezabilmeleri için gerekli ortamı yarattık. Onları rızıklandırdık ve diğer yaratıklarımızın çoğundan üstün kıldık. (17/İsrâ, 70)

İnsanın böylece saygı duyulması gereken bir varlık olduğu vurgulanarak toplumun temel taşı olarak algılanması sağlanmıştır. Bu temel anlayış üzerine İslam toplum anlayışı ve siyaset felsefesi kurulmuştur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslam medeniyeti, diğer medeniyetlerde de olduğu gibi belli kavramlar üzerinde temellenerek insanların iç dünyasını zenginleştirmiş ve bu sayede oluşturduğu toplum bağlamında bu iç dünyanın tarih sahnesinde dış dünyada tezahür etmesiyle mahalli olan Hicaz Arap kültürünü İslam'ın küllî kavramları ile anlamlandırmış ve oluşan bilgi geleneğinin kurduğu bilimlerle küllîleştirerek bir medeniyet halinde tezahür etmesine zemin hazırlamıştır. O halde medeniyetleri kuran ve tarih sahnesinde ortaya çıkararak kuru kuruya yapılan taş ve toprak yapılar veya edebi ve sanat şaheserleri değil, aksine insan iç dünyasının temel yapılarını cevval bir yapıya büründüren ve halet-i ruhiyeyi, zihin yapısını ve duyuşsal melekeleri zenginleştiren kavramlardır.